

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

Ixtiyor ERMATOV

O‘ZBEK TILINING SOHADA QO‘LLANILISHI

fanidan o‘quv kontenti

601010200 – Sport faoliyati

Guliston – 2024

Ermatov I.

O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi. O‘quv kontenti. Guliston – 2024. – 30 b.

Mazkur kontent 601010200 – Sport faoliyati ta’lim yo‘nalishining “O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi” fani dasturi bo‘yicha tayyorlangan. O‘zbek tilining sohalarda qo‘llanilishi bilan bog‘liq bo‘lgan tilning jamiyatda tutgan o‘rni, til va tafakkur, til va madaniyat munosabati, Davlat tili haqidagi Qonun hujjatlarining mazmun-mohiyati, jamiyatning turli sohalarda o‘zbek tili ijimoiy vazifalarining kengayishi, o‘zbek adabiy til va uning me‘yorlari, nutq uslublari va ularning xususiyatlari, sohalarda davlat tilida ish yuritish masalalari, grammatik stilistika, nutqning kommunikativ sifatlari haqida fikr yuritilgan. Davlat tili – adabiy tilga oid nazariy ma’lumotlar amaliy mashg‘ulotlar bilan mustahkamlanadi hamda o‘zbek tilining sohalarda qo‘llanilishi bilan bog‘liq namunalar keltirilgan.

Kontent Sport faoliyati ta’lim yo‘nalishi talabalari hamda o‘zbek tilining sohalarda qo‘llanilishi bilan shug‘ullanuvchilar va qiziquvchilar uchun mo‘ljallangan.

M a s ‘ u l m u h a r r i r :

filologiya fanlari nomzodi, dotsent J.Abdullayev

T a q r i z c h i l a r :

filologiya fanlari doktori, dotsent A.Uralov

filologiya fanlari nomzodi, dotsent H.Yodgorov

NUTQ USLUBLARI. ILMIY USLUB. SOHAVIY TERMINLARNING LEKSIK VA GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

NUTQ USLUBLARI

Reja:

1. Nutq uslublari.
2. Til va uslub.
3. Nutqiy uslublar va til vositalari.
4. Nutqiy uslublarning asosiy turlari.

 Tayanch soʻzlar: *Til, uslub, soʻzlashuv uslubi, publitsistik uslub, badiiy uslub, rasmiy uslub, ilmiy uslub.*

 Til va uslub. *Til* nutq tashkil etib, fikr, his-tuygʻu, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi; kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrlashuv quroli boʻlib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa. Nutqning u yoki bu uslubiy belgilari bilan ajralib turuvchi turi: *soʻzlashuv tili, gazeta tili, adabiy til* kabi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi maʼlum soha darajasida, maʼlum nutqiy vaziyatga xoslangan koʻrinishi *nutq uslubi* hisoblanadi. Soʻzlar ham maʼlum nutq uslubida xoslanish-xoslanmaslik belgisiga koʻra ikkiga boʻlinadi: *uslubiy xoslangan soʻzlar* va *uslubiy betaraf soʻzlar*.

Qoʻllanishi ayrim nutq uslubi bilan chegaralanmaydigan soʻzlar uslubiy betaraf soʻzlar deyiladi. Masalan, *quyosh, oy, kel, ket, qoʻl, oldi, ketdi, kuldi, yozdi, oʻqidi*.

Ayrim nutq uslubi doirasidagina qoʻllanadigan soʻzlar *uslubiy xoslangan soʻzlar* deyiladi. Masalan, *ilmiy uslubga xos soʻzlar: urgʻu, ergash gap, unli, feʼl, ravishdosh* kabi terminlar tilshunoslik sohasiga oid.

?! **1-topshiriq.** Berilgan matnning qaysi uslubga xosligini aniqlang va uning o‘ziga xos belgilarini aytib bering.

Qaysi bir yili olis bir qishloqdan o‘gay akasi kelib, uch-to‘rt kun qo‘nib ketgan edi. U ham o‘ziga o‘xshagan mo‘min-musulmongina chol bo‘lganidan juda topishdilar. Har kun xonaqohga birga borardilar.

– So‘fi, biror kasb peshasini tutmay o‘tib ketayotibsiz-a? – dedi akasi xonaqohga keta turib.

– E-e, – dedi so‘fi cho‘zib va o‘zidan xursand kulimsirash bilan bir kulimsiradi, – mening davlatim hech kimda yo‘q, aka! Eshon bobo Xudoyimning sevgan quli, noz-u ne‘mat to‘rt tarafdin suvday oqib turadi. Daryo bo‘yidamiz-u chanqaymizmi? G‘alati ekansiz.

Shu kulimsirash bilan biroz borgandan keyin bu safar jiddiyroq qilib dedi:

– Ahliyamiz ham uchiga chiqqan chevar, Xudoga shukur. Ojizamiz ham do‘ppi tikishga “farang” bo‘lib chiqdi! Ro‘zg‘orning ko‘p-kamlarini o‘zlari bitirishadi. Men bohuzur tasbehimni aylantirib yotsam bo‘la beradi.

(Abdulhamid Cho‘lpon)

?! **2-topshiriq.** Quyidagi matnning qaysi uslubga oidligini aniqlang va unga tavsif bering. Uni namuna sifatida qabul qilib o‘zingiz ham shunga o‘xshash misollar toping.

O‘zbek adabiy tili quyidagi uslublar orqali namoyon bo‘ladi: 1) so‘zlashuv uslub; 2) publitsistik uslub; 3) ilmiy uslub; 4) rasmiy uslub; 5) badiiy uslub.

Publitsistik uslub. Ommaviy axborot vositalari uslub *publitsistik uslub* hisoblanadi. Publitsistik uslubning ikki shakli mavjud: publitsistik uslubning og‘zaki shakli va publitsistik uslubning yozma shakli. Radio-televideeniya uslub *publitsistik uslub*ning og‘zaki shakliga xosdir. Masalan, *Bahor... Bu kun olam*

uyg'onmoqda. Ana, yam-yashil maysalar xuddi jajji qizg'aldoqlar kabi qiqirlab bosh ko'tarmoqda. Quyosh olam uzra iliq-iliq nurlarini taratmoqda. Gazeta, jurnal uslubi publitsistik uslubning yozma shakliga xosdir. Masalan, Shoshilish zo'riqishga olib keladi. Qadamingni o'rinsiz tezlishtirsang, qoqilib yiqilishing mumkin. Qo'l harakatingga zo'r bersang, uni bunga urishtirib yuborishing, tilingni shoshiltirsang, nokerak gapni aytib qo'yishing, aqlingni shoshiltirsang xom xulosalarga kelib qolishing mumkin (T.Sodiqova).

?! 3-topshiriq. Gazetaga sohaga oid maqola yozing.

?! 4-topshiriq. Abdulhamid Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanidan olingan quyidagi parchani o'qing. Og'zaki so'zlashuv uslubiga xos o'rinlarni topib, izohlang.

So'fi yana past toifa oldida muborak og'zini ochib, aziz tilini qaldiratmoqqa majbur bo'ldi:

– Badbaxt fitna! Qo'yasanmi-qo'ymaysanmi, axir?!

“Hubbuli vatani minal imon”deganlar – Vatanni sevish imondan”, axir! Bilmasang, bekor-da! Vatani yo'q – dunyoda lo'li xolos. Meni bewatan deb bildingmi?

So'fi biroz qizib ham ketdi.

– Bu hovli-joy otangdan qolgani uchun o'zimmiki deysanmi yo? Unday desang, boshput olib, o'risvoyning religa tushib, “ayt” deb Makkatilloga jo'nab qolaman. Hovling boshingdan qolsin, fitna!

Bu safar Qurvonbibi yalinib-yolvorib zo'rg'a tinchitdi.

Chinakam, so'fida hajga borish niyati kuchli. Har yili javraydi. Bir-ikki marta pasport oldi ham. Faqat, nima uchundir, oyog'ini o'z shahrining tuprog'idan uza olmaydi.

Badiiy uslub. Ma'lum bir voqelikni badiiy tasvir vositalari orqali obrazli ifodalovchi va shu yo'l bilan tinglovchiga estetik ta'sir etuvchi nutq uslubi. Masalan, *Martning oxirgi kunlari. Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz kuyga solyapti. Oftob har safar bulut ostiga kirib chiqqanda, bahor kelganidan bexabar, hanuz g'aflatda yotgan o't-o'lanni, qurt-qumursqani uyg'otgan, avvalgidan ham yorug'roq, avvalgidan ham issiqroq shula sochayotganday tuyuladi* (Abdulla Qahhor). Badiiy asarlarni ko'p o'qigansiz. Har bir tilning butun imkoniyatlari, bor boyligi, jozibasi badiiy asarlar orqali namoyon bo'ladi.

Badiiy asarlarning bayon qilish uslubi badiiy uslub hisoblanadi. Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda adabiy tilning barcha imkoniyatlarini o'z ichiga olish bilan birga, o'zbek shevalariga, kasb-hunarga doir leksik birliklar, bugungi kundalik iste'moldan chiqib ketgan tarixiy so'zlar ham personajlar nutqi orqali ishlatila beradi.

Badiiy uslub o'quvchida estetik zavq uyg'otadi. Demak, badiiy uslub orqali ro'yobga chiqqan nutq ma'lum voqea-hodisa haqida axborot berish (kommunikativ vazifani bajarish)dan tashqari, o'quvchiga ta'sir qilish (ekspressiv) vazifasini ham bajaradi.

Badiiy uslub uchun obrazlilik, tasviriy ifoda vositalariga boylilik xosdir.

Badiiy uslubdan boshqa barcha uslublar ijtimoiy hayotning ma'lum sohasi doirasida chegaralangandir. Badiiy uslub, ulardan farqli ravishda, inson amaliy hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Shuning uchun unda ilmiy uslubning ham, publitsistik uslubning ham, so'zlashuv uslubining ham, rasmiy uslubning ham elementlari namoyon bo'laveradi.

?! 5-topshiriq. Quyidagi sinonimiya qatoridagi so'zlarni quyidagicha yozing.

1) salbiylik xususiyatiga ega: turq, ...

2) ijobiylik xususiyatiga ega: chehra, ...

Gavdali, jussali, barvasta, norg‘ul, qomatdor, barzangi; novcha, daroz, naynov, uzun; bosh, kalla; noaniq, dudmal, noma‘lum, notayin, belgisiz, mubham; burun, tumshuq.

So‘zlashuv uslubi. Kundalik hayotda uyda, ko‘cha-ko‘yda, ish joylarida va boshqa joylarda kishilarning bir-biri bilan erkin muloqotga kirishuvi *so‘zlashuv uslubi* orqali yuzaga chiqadi.

Oddiy so‘zlashuv uslubida so‘zlovchi nutq vaziyatidan kelib chiqib, axborot uchun eng kerakli so‘zlarnigina ishlatadi. Qolganlari nutqiy vaziyatdan bilinib turadi yoki imo-ishora va mimikalar bilan to‘ldiriladi. Masalan, kinoteatr chiptaxonasidan chipta olish uchun so‘raysiz:

– Beshinchidan ikkita (Menga beshinchi qatordan ikkita chipta bering deb o‘tirmaysiz).

So‘zlashuv uslubining o‘zi ikki turga bo‘linadi: 1) adabiy so‘zlashuv uslubi; 2) oddiy so‘zlashuv uslubi.

Ma‘lum adabiy til me‘yorlariga bo‘ysungan, tartibga solingan so‘zlashuv uslubiga adabiy *so‘zlashuv uslubi* deyiladi.

Adabiy tilning og‘zaki shakli adabiy so‘zlashuv uslubi orqali amal qiladi. Radioeshittirishlari, teleko‘rsatuvlari shunday uslubda olib boriladi.

Adabiy til me‘yorlariga doimo amal qilavermaydigan erkin muloqot shakli *oddiy so‘zlashuv uslubi* sanaladi.

Oddiy so‘zlashuv uslubida nutqiy vositalarni tejashga intilish bilan birga, bunga teskari bo‘lgan nutqiy ortiqchalikka ham yo‘l qo‘yiladi.

Oddiy so‘zlashuv uslubida gap bo‘laklarining tartibi ham ancha erkin bo‘ladi. Ba‘zan shevaga xos so‘zlar, qo‘pol, dag‘al so‘zlar ham kuzatiladi, lekin bularni qo‘llash so‘zlovchining madaniy nutq sohibi emasligini ko‘rsatadi.

Shuning uchun sizning oddiy soʻzlashuv nutqingizda ham oʻzingizning yuksak madaniyatingizni namoyish eting.

?! 6-topshiriq. Gaplarni oʻqing, ogʻzaki soʻzlashuv uslubiga xos oʻrinlarni izohlang.

Otasi yoki u tengi boshqa kishiga “paxan”, “boboy”, onalariga “babulya”, “babushka”, “kampirsho”, aka-ukalariga nisbatan “brat”, “bratan”, “bratishka” deb murojaat qilayotgan noqobil farzandlarning bunday noxush soʻzlari quloqqa ogʻir eshitiladi.

Ayrim hollarda esa ismlarning ruscha-hindcha shakllarda oʻrinsiz qisqartirilib aytilishi ham yoqimsiz tuyuladi. Xayrishka, Masha, Borya, Gulya kabi.

Koʻcha-koʻyda, avtobuslarda, oʻquv dargohlarida “xey”, “vey”, “xov” deb yoki hushtak chalib chaqiradigan, yor-doʻstlariga Baxti, Mamash, Alish deya murojaat qiladigan yoshlar ham uchrab turadi.

Bularning hammasi oʻta madaniyatsizlik, odob meʼyorini bilmaslik sanaladi.

(A. Mirzaboboyev)

?! 7-topshiriq. Uslubiy xususiyat kasb etgan egalik va kelishik qoʻshimchalari qatnashgan soʻzlarni aniqlab, izohlab koʻchiring.

Namuna: onalarning – onalardan

1. Benuqson, eng muqaddas sanalgan onalarning biri boʻlishini, hamma ularga havas qilishini orzu qiladi doim. (J.Abd.) 2. Bir kuni trassaga yaqin joyda Mohidil Zubaydaning rangi-roʻyi oʻchgan holda uchratdi. (J.Abd.) 3. Shundan keyin Qizilqum mashina kanali jahonda eng birinchi va eng katta qurilishlardan biri ekanligini taʼkidlab oʻtildi. (J.Abd.) 4. Biroq shuni aytib qoʻyayki, bu Qudratingizga ham kafil boʻlolmayman. (J.Abd.) 5. Qum sochlaringning ich-ichiga

kirib ketadi-ya, tavba. (J.Abd.) 6. Bu uning hadeb ko‘z yosh to‘kib yig‘lashdan to‘xtatdi. (Mirm.) 7. – Jo‘lomon! Qulunim Jo‘lomon, qanisan? – deb chaqira boshladi Nayman ona. (Ch.Ayt.) 8. Olmosh ot, sifat va sonning o‘rniga almashib qo‘llanadigan so‘z turkumidir. (“O‘zb. tili gr.”) 9. Qo‘chqor. Olimtoy, jigarim! Gap undoq... (Sh.Boshbekov) 10. Ko‘pchilik tillarga xos bo‘lgan bu qonuniyat o‘zbek tilida ham asosan mos keladi. (“O‘zb. tili gr.” 2.) 11. Qudrat uning tavbasiga tayantirganini, qancha ortiqcha pul yozdirib olgan bo‘lsa, hammasini to‘layman deb va‘dasini olganini aytdi. (J.Abd.) 12. “Mumkin ekan-ku? Shu narsani nega ilgariroq aqlingizga kelmaganiga hayronman”, deb qo‘ydi Qudrat ichida. (J.Abd.) 13. – Bu kitoblardan o‘qigandirsiz? – dedi Saidiy tutilib. (A.Q.) 14. Hokim to‘ra telefon berdi, mendan bir oz koyidi. (CH.) 15. Boybo‘rining o‘g‘lining otini Hakimbek qo‘ydi, o‘ng kiftiga besh qo‘lini urdi. (“Alpomish”dan).

?! 8-topshiriq. O‘qing. Uslubiy xususiyatga ega bo‘lgan son va olmoshlarni aniqlab, izohlang.

1. Birdan oldinga munkib, ikkovi ot ham gursillab yiqildi. (M.Ism.)
2. Dalaning ko‘chasi qishdan boshqa vaqtda suv ko‘rmagani uchun ikki gaz keladigan bilq-bilq guppon tuproq, yigirma-o‘ttiz uloqchi birdaniga yo‘l bosib, qaysi otini choptirib, qaysi lo‘killatib boradi. (A.Qod.) 3. Zaynab bir qizini uzatgan, uning ikki bolasi bor edi. (S.Ahm.) 4. Husn bozorini kechqurunlar ana bu yerda tomosha qil! (O.) 5. Salti bermadi, bu olmoq istadi; Salti qochdi, bu quvladi. (CH.) 6. U yarim hazil, yarim chin qilib: – Men emas, o‘sha sobiq zamministrlaringiz kamina bilan quda bo‘layotganidan faxrlansin! – dedi. (O.Y.) 7. Sizga aytadigan endigi gap shukim, boshda Chavandoz yanglish yozganmi, bilmadik, biz Eshmat Mo‘minov bo‘lmay, Eshvoy Mo‘minov bo‘lib ketibmiz. (O.Y.)

?! 9-topshiriq. Grammatik sinonimlarni aniqlab, sinonimik qatorlar hosil qilib yozing.

Namuna: kelyapti – kelayotir – kelmoqda.

Kelyapti, o‘quv, qizaloq, borishdi, paxtadan (boyidi), cho‘lda (kezdi), mehmonlarning (biri), teshikdan (sig‘adi), yutuqlarini (aytdi), yumushdan (gapiring), dalani (aylandi), kelayotir, kinoni (hikoya qildi), yurgiz, ish haqida (so‘radi), o‘qish, singlisiga (oldi), eshikka (sig‘adi), do‘sti uchun (asradi), o‘tirganlardan (kattasi), ko‘rganlaridan (gapirdi), ikkalasi, do‘sti orqali (eshitdi), bordilar, kelmoqda, o‘qimoq, qoraroq, doston haqida (so‘zladi), oqish, qizcha, ko‘kimtir, uchovlon, terdir.

ILMIY USLUB. SOHAVIY TERMINLARNING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Ilmiy uslub. Ilmiy leksika.
2. So‘z va termin munosabati.
3. So‘z va termin munosabatidagi farqli jihatlar.
4. Termin va so‘z munosabatidagi o‘xshash jihatlar.
5. Soha terminlari.

 Tayanch so‘zlar: *Til, uslub, ilmiy uslub, ilmiy matn, ilmiy leksika, so‘z va termin, soha terminlari.*

 So‘z va termin munosabati. So‘z va termin munosabatidagi farqli jihatlar. So‘z – tilning asosiy birligidir. Tilni nutq tovushlarisiz, grammatik shakllarsiz va kommunikatsiya jarayonidan tashqarida tasavvur qilish mumkin emas. Nutq tovushlari tizimi, morfologik shakllar majmuasi va kommunikatsiya uchun xizmat qiluvchi qurilmalar – hammasi birgalikda tilni, uning bir butun organizmini tashkil etadi. Shularning barchasi so‘z yordamida shakllanadi. Shuning uchun so‘z tilning asosiy va markaziy birligi sanaladi.

Soʻzning funktsional-semantik koʻrinishlaridan biri, yuqorida ham aytilganidek, termindir.

Termin, ifoda planiga koʻra, tilda rasmiy lisoniy maqomga ega soʻzlardan farq qiladi. Chunki termin maqomida ish koʻruvchi ayrim lisoniy birliklarning ifoda plani soʻzlikiga qaraganda qurilish va bogʻlanish jihatdan ancha murakkab (soʻz birikmalari xarakterida) boʻlishi ham mumkin (masalan, *ergash gapli qoʻshma gaplarni eslatuvchi bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar // ergash gapli qoʻshma gaplarga sinonim bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar* kabi).

Lisoniy maqomdagi soʻz bilan lisoniy maqomdagi termin munosabatidagi farq ularning ayni shu, yaʼni ifoda plani bilangina cheklanmaydi. Soʻz va termin orasidagi farq ularning mazmun planiga xos vazifasiga koʻra ham belgilanadi va bu xususiyat soʻz va terminni lisoniy farqlashda muhim va asosiy mezon hisoblanadi. Soʻz va termin munosabatidagi bu farq, eng avvalo, quyidagilarda koʻzga tashlanadi:

a) soʻz terminga nisbatan avval paydo boʻladi;

b) soʻz xalq tomonidan yaratiladi, yaʼni soʻzning “ijodkori” xalqdir, termin esa, muayyan soha mutaxassislari, ayrim shaxslar tomonidan “ijod qilinadi” (masalan, *fonema, morfema* terminlarining “ijodkori” I.A.Boduen Kurtene boʻlsa, “*til kontakti*” terminining “ijodkori” Andre Martinedir);

v) soʻz til lugʻat tarkibida bir xil amal qiluvchi lisoniy birlikdir, terminning amali esa, lugʻat tarkibida nisbatan cheklangan boʻladi, chunki terminologik tizimda koʻp maʼnolilik kam uchraydigan semantik hodisadir. Shuningdek, terminologik tizimga mansub terminlar koʻp maʼnoli lugʻaviy birlik emas, balki koʻp vazifali lugʻaviy birlik tavsifida boʻladi;

v) termin soʻz bazasida shakllanadi, termin bazasida soʻz shakllanmaydi;

g) soʻz umumxalq mulki, u til jamoasining hamma ijtimoiy qatlamlari uchun bir xil xizmat qiladi. Termin esa til jamoasining ayrim ijtimoiy qatlamlari uchun xoslangan boʻladi;

d) soʻzlarda shakliy munosabatning antonimik (qarama-qarshi) turi amal qilsa, terminlarda uning ekvonimik (tenglik) turi faol amal qiladi;

e) soʻzlarning mazmun planini lisoniy maʼnolar tashkil qiladi, terminlarning mazmun planini esa tushunchalar tashkil qiladi. Lisoniy maʼnolar bu soʻzning umumxalq tilida mushtarak tushuniladigan semantik tomonidir. Masalan, *daraxt, tosh, suv* va h.k. soʻzlar oʻzbek millatiga mansub barcha shaxslar tomonidan bir xil tushunilaveradi, biroq *affiks, ega, aniqlovchi* terminlari maʼnolarini faqat kasbi (mutaxassisligi) til ilmiga ixtisoslashgan shaxslargina mushtarak tushunadi, xolos;

y) soʻz maʼnolari obyektiv borliqdagi real narsa-predmetlarni yoxud muayyan millat xotirasida ommaviy rasmiylashgan mavhum “narsa-hodisa”larni bildiradi; terminlar anglatgan “maʼno”lar esa ayrim guruhdagi shaxslar xotirasida mushtarak rasmiylashgan noreal tushunchalarni bildiradi. Masalan, yuqorida keltirilgan *daraxt, tosh, suv* soʻzlari maʼnolari tabiatda oʻz moddiy asosiga ega real “narsa”lar boʻlsa, *xayol, oqibat, mehr, yaxshilik, salomatlik* va h.k. soʻzlar maʼnolari oʻzbek millatiga mansub barcha shaxslar xotirasida bir xil rasmiylashgan noreal “narsa-hodisa”lardir.

Terminlar maʼnosidan anglashilgan tushunchalar esa, xalq xoʻjaligining yoxud fan va texnikaning qaysi sohasi boʻlmasin, ular maʼnosi asoslangan tushunchalar faqat ayrim guruhga mansub shaxslar xotirasida rasmiylashgan real yoxud noreal “narsa-hodisa”larni bildiradi. Ijtimoiy fanlar, xususan, tilshunoslik terminlari anglatgan maʼnolar faqat noreal tushunchalarga asoslanadi. Masalan, *kelishik kategoriyasi, egalik kategoriyasi, olmosh, sifat, yuklama* va h.k. terminlarning maʼnosi asoslangan tushunchalar oʻzbek tilshunoslari xotirasida rasmiylashgan noreal kasbiy tushunchalardir;

j) soʻz tarkibining funktsional qismlari morfemalar xarakterida boʻladi, chunki qoʻshma, juft va tarkibli soʻzlarning lugʻaviy maʼno anglatuvchi qismlari ham morfemalardir, yaʼni ular oʻzak morfema tavsifida boʻladi. Terminlar tarkibining funktsional qismlari ham morfema va ham soʻz shakllari (glossema) xarakterida boʻlaveradi. Masalan, *ega, son, feʼl, ravish, gap* va h.k. terminlar morfem tarkibi faqat oʻzaklar xarakterida boʻlsa, *kelishik, kesim, toʻldiruvchi, aniqlovchi, unli, undosh* va h.k. terminlar “oʻzak/affiks” xarakteridadir. *Bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi; mavhum ot, jamlovchi ot* va h.k.

terminlar ikki soʻz shaklidan tashkil topgan oddiy soʻz birikmalari sanalsa, *bogʻlangan qoʻshma gap, ergash gapli qoʻshma gap, bogʻlangan qoʻshma gaplarni eslatuvchi bogʻlovchisiz qoʻshma gap, ergash gapli qoʻshma gaplarni eslatuvchi bogʻlovchisiz qoʻshma gap* va sh.k. boshqa bir qator terminlar turlicha lisoniy qiymatdagi soʻz shakllaridan tuzilgan murakkab soʻz birikmalaridir;

z) termin va soʻz munosabatidagi farqli jihatlardan yana biri ularning (soʻz va terminlarning) maʼno koʻlamiga koʻradir: terminning maʼno koʻlami soʻzning maʼno koʻlamiga nisbatan tor va isteʼmol doirasi cheklangan. Masalan, tilshunoslikda *otning koʻplik shakllari, otning kelishik shakllari, otning egalik shakllari; feʼl zamonlari, oʻtgan zamon feʼli, hozirgi zamon feʼli, kelasi zamon feʼli; bogʻlangan qoʻshma gap, natija ergash gapli qoʻshma gap, bogʻlovchili qoʻshma gaplarga sinonim boʻlgan bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar* kabi koʻplab terminlar ishlatiladi. Ular maʼno bildirish jihatidan soʻzlardan farq qilmaydi, chunki soʻzlar ham maʼno bildiradi, terminlar ham, tarkibining sodda va murakkabligidan qatʼiy nazar, maʼlum sohaning tushunchasini anglatadi, biroq ularni shu holda, shu shaklda lisoniy rasmiylashgan soʻzlarga tenglashtirish ham toʻgʻri emas.

Soʻz va termin munosabatidagi farqlar yuqorida keltirilgan bu jihatlardan bilan chegaralanmaydi, albatta. Termin va soʻz munosabatidagi dastlabki farqlar, asosan, ana shu jihatlarda koʻzga tashlanadi.

Termin va soʻz munosabatidagi oʻxshash jihatlardan. Shunisi ham borki, termin va soʻz munosabatida oʻxshash jihatlardan ham bor. Bu ularning maʼno anglatuvchi birliklar ekanligida koʻrinadi.

Soʻz va terminlar tilning mazmun jabhasiga “qisman oʻxshashligi” shundaki, soʻzlarning mazmun jabhasi, yuqorida ham aytilganidek, umumxalq xotirasida mushtarak rasmiylashgan maʼnolarni oʻz ichiga olsa, terminlarning mazmun jabhasi muayyan fan-texnika va kasb-hunarga ixtisoslashgan ayrim guruh shaxslar xotirasida mushtarak rasmiylashgan *tushunchalarni* oʻz ichiga oladi. Tushuncha va maʼno, garchand tilning mazmun jabhasiga tegishli mushtarak hodisalar sanalsada, ular oʻzaro farq qiladi: tushunchaning “amal hajmi” maʼnoning “amal

hajmi”dan kengdir, chunki ma’no tushuncha doirasiga kiruvchi ideal birlik hisoblanadi.

Terminlarning soʻzlar bilan til mazmun jabhasidagi yana bir oʻxshashligi shundaki, terminda ham soʻzda boʻlgani kabi *dubletilik*, *koʻp maʼnolilik* va boshqa xususiyatlari mavjud.

Termin – soʻzning funktsional-semantik koʻrinishidir. Terminning material tomoni soʻz yoki soʻz birikmasidan tarkib topadi. Biroq soʻz va termin oʻzaro farq qiladi. Bu farq shundaki, soʻz umumxalq mulki, u til jamoasining hamma ijtimoiy qatlamlari uchun bir xil xizmat qiladi. Termin esa til jamoasining ayrim-ayrim ijtimoiy qatlamlari foydalanishi uchun xoslangan boʻladi.

Terminning maʼno hajmi soʻzning nisbatan tor, isteʼmol doirasi chegaralangan. Shuningdek, soʻzning shakliiy tomoni terminning shakliiy tomoni bilan hamma vaqt ham muvofiq kelavermaydi. Masalan, qishloq xoʻjaligi texnikasiga qarashli *paxta terish mashinasi*, *ariq qazish mashinasi*, *quvvat olish vali*, *moylash sistemasi* singari terminlar mavjud. Ular,

birinchidan, rus tilidan kalkalash (tarjima qilish) yoʻli bilan oʻzlashtirilgan;

ikkinchidan, birdan ortiq soʻz (*paxta*, *terish*, *mashina*; *ariq*, *qazish*, *mashina*; *quvvat*, *olish*, *val*; *moylash*, *sistema*)dan tarkib topgan;

uchinchidan, qishloq xoʻjaligi texnikasining aniq bir turi va uning ayrim qismlarini nomlagan;

toʻrtinchidan, ularning isteʼmoli uchun, uning barcha ijtimoiy tabaqalari uchun moʻljallanmagan.

Shunga oʻxshash xususiyatlarni turli fanlar sohasida ham uchratish mumkin.

Chunonchi, oʻzbek tilshunosligida *otning kelishik shakllari*, *otning egalik shakllari*; *feʼl zamonlari*, *uzoq oʻtgan zamon feʼli*; *bogʻlangan qoʻshma gap*, *ergash gapli qoʻshma gap*, *natija ergash gapli qoʻshma gap*, *bogʻlovchili qoʻshma gaplarni eslatuvchi bogʻlovchisiz qoʻshma gap* singari bir necha oʻnlab terminlar ishlatiladi.

Terminologik tizimda terminlarning shakldoshligi, yaʼni omonimiyasi alohida xususiyatlari bilan ajralib turadi. Terminlar omonimiyasining bir

ko‘rinishida umumxalq tiliga mansub oddiy so‘zlar bilan biron-bir fanga va uning tarmog‘iga xos tushunchalarning nomi bir shaklga ega bo‘ladi. Masalan, *assimilyatsiya* shaklidagi lug‘aviy birliklar tilshunoslik, botanika, etnografiya; *yadro* shaklidagi lug‘aviy birliklar fizika, botanika, matematika, tilshunoslik fanlari doirasidagi tushunchalar nomi sifatida xizmat qiladi.

Bu lug‘aviy birliklar anglatgan tushunchalar va ularning ma‘nolari munosabatida hech bir aloqadorlik yo‘q. Shularni hisobga olgan holda, leksikologiyada termin va ular tizimi xususiyatlarini o‘rganuvchi maxsus tarmoq shakllangan. Bu tarmoq *atamashunoslik* deyiladi.

Shu narsa muhimki, so‘z va termin oralig‘idagi farq jiddiy emas: termin ham so‘zning vazifaviy ko‘rinishlaridan biri. So‘z ham termin, tilning nominativ vazifaga xoslangan birligi.

Yuqoridagilardan chiqadigan xulosa shuki, leksikaning qaysi jabhasida bo‘lmasin, so‘z o‘rganiladi. Shuning uchun so‘z leksikaning eng muhim va markaziy lisoniy birligidir.

Ilmiy uslub. Ilm-fan sohasida qo‘llaniluvchi nutq uslubi ilmiy uslub hisoblanadi.

Ilmiy uslub daliliy ma‘lumotnomalar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalarga (ta‘rif-qoidalarga) ega bo‘lish, atamalarining keng qo‘llanilishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi.

Ilmiy uslub ham o‘z ichida ikki guruhga bo‘linadi: 1) sof ilmiy uslub; 2) ilmiy-ommabop uslub.

Sof ilmiy uslub muayyan fan sohasidagi kishilarga nisbatangina qo‘llaniladi. Shuning uchun bu uslubda fanning ma‘lum sohasiga doir atamalar keng qo‘llaniladi.

Ilmiy-ommabop uslubda esa fan yutuqlarini keng ommaga yetkazish maqsad qilinadi. Shuning uchun bunday uslub publitsistik uslubga yaqinroq bo‘ladi.

Ma'lum fan sohasiga doir atamalar qo'llanilsa ham, lekin bu atamalar xalqqa tushunarli bo'lishi uchun izohlanadi.

Sof ilmiy uslubning o'zi ham fan tarmoqlari bo'yicha bir-biridan farqlanadi. Masalan, matematika uslubi bilan tarix yoki adabiyotshunoslik uslubi bir xil emas. Tarix va adabiyotshunoslik uslubi publitsistik uslubga yaqinroq tursa, matematika fanining bayon qilish uslubida eng yuqori darajadagi mavhumlashtirish, turli xil formulalar, shakliy ifodalar orqali ilmiy xulosalarni bayon qilish kuchli bo'ladi.

?! 1-topshiriq. *Bildirishnoma, tilxat, ishonch qog'ozi, majlis bayoni, dalolatnoma* kabi ish qog'ozlarini yozing. So'ng ularni birgalikda tahlil qiling.

Namuna:

ISHONCH QOG'OZI

Men, Urganch akademik litseyining 2-bosqich talabasi O.Olloberganov, menga litsey tomonidan ajratilgan mukofot pulini sinfdoshim A.Do'simovning olishi uchun ishonch bildiraman.

A.Do'simovning tug'ilganligi haqidagi guvohnomasi № TN 5891346.

(imzo)

O.Olloberganov

2024-yil 8-fevral

?! 2-topshiriq. Iqtisodiyot sohasiga oid quyidagi matnni o'qing. Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering. Atamalarni daftaringizga ko'chirib yozing va izohlang.

Bozorda, tovar muomalasi jarayonida tovar pulga almashinishi (sotish) va pulning tovarga almashinishi (xarid qilish) sodir bo'ladi. Bunga tovar-pul munosabatlari deyiladi. Shuning uchun ham bozor pul vositasida tovarlar oldi-sotdisi asosida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmuasidir. U xaridorlar va sotuvchilarni birga qo'shuvchi mexanizm sanaladi.

Bozor iqtisodiy kategoriya sifatida takror ishlab chiqarishning ayirboshlash bosqichiga xosdir. Bu yerda ayirboshlashni tushunish kerak. Bir tovar to'g'ridan to'g'ri (barter yo'li bilan) ikkinchi bir tovarga almashganda bozor munosabatlari yuzaga kelmaydi. Bundan ko'rinadiki, bozorning eng muhim sharti pul bo'lib, tovar ayirboshlashganda u vositachi bo'lishi kerak. Berilgan ta'rifga ko'ra aytish mumkinki, bozor jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlari tizimining murakkab iqtisodiy tarkibiy qismidir, chunki u ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi o'rtasida markaziy o'rin tutadi. Demak, jamiyat rivojlanishining nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy tomonlarini ham qamrab oladi.

?! 3-topshiriq. Quyidagi atamalar asosida ilmiy uslubga xos matn tuzing.

Vazn, aruz, qofiya, she'riy janr, tuyuq, misra, radif, ruboiy, oddiy ruboiy, taronayi ruboiy.

?! 4-topshiriq. So'z va termin munosabatidagi o'xshash jihatlarni sharhlang.

?! 5-topshiriq. So'z va termin munosabatidagi farqli jihatlarni sharhlang.

?! 6-topshiriq. Sohaga oid terminlar ishtirokida matn tuzing, terminlarni sharhlang.

ILMIY USLUB. SOHAVIY TERMINLARNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Ilmiy uslub.
2. Ilmiy leksika.
3. Soha terminlarining yasalishi.

4. Soha terminlarining grammatik xususiyatlari.

 Tayanch soʻzlar: *til, termin yasash, soʻz yasash, morfologik usul bilan termin yasash, sintaktik usul bilan termin yasash, semantik usul bilan termin yasash.*

 Leksikaning muayyan fan va texnika, sanʼat va madaniyat sohasiga qarashliligiga koʻra guruhlanishida asosan *ilmiy-texnikaviy atamalar* (terminlar) va ularning tizimi nazarda tutiladi. Shuning uchun bu tizimni *ilmiy leksika* deyilsa ham, xato boʻlmaydi.

Ilmiy leksikaga qarashli soʻzlar ham, kasb-hunar terminologik tizimida boʻlgani kabi, umumxalq lisoniy mulki sanalmaydi, fan va texnikaning muayyan sohalari bilan shugʻullanuvchi til jamoalari uchungina mushtarak va tushunarli boʻladi. Masalan, tilshunoslik faniga oid *urgʻu, oʻzak, qoʻshimcha, ega, kesim, aniqlovchi, ergash gap, teng aloqa, tobe aloqa* singari terminlarni mutaxassislarigina tushunadi. Bu lugʻaviy birliklarni ayni shu maʼnolar ifodasi uchun faqat ulargina ishlatadi.

Terminologik leksikada baynalmilal xarakterdagi lugʻaviy birliklar koʻp boʻladi. Ularning aksariyati chetdan oʻtgan oʻzlashmalar sanaladi. Masalan, oʻzbek tilshunosligidagi *fonema, grafema, fonetika, grafika, morfema, affiks, konversiya, suffiks, prefiks, kompozitsiya, morfemika, grammatika, morfologiya, sintaksis, punktuatsiya* va h.k. terminlar oʻzbek tiliga rus tili orqali lotin va grek tillaridan oʻzlashgan.

Ilmiy termin bu – ilmiy til (nutq), ilmiy matnlarning lugʻaviy boyligi, ularning sintagmatik tarkibini tashkil etuvchi maxsus lugʻaviy birliklardir. Ilmiy termin ilmiy sohalarning talab va ehtiyojini qondirish uchun yaratiladi. Shu sababli haqiqiy ilmiy termin u yoki bu fan sohasiga aloqador ilmiy tushuncha va tasavvurlarni toʻla, aniq va ixcham ifodalashi lozim boʻladi. Har qanday termin

ilmiy matn yoki ilmiy nutq talabi bilan paydo bo‘ladi va ayni o‘sha lisoniy muhit, makonda yashaydi va xizmat qiladi.

Xullas, ilmiy terminlarning mohiyatini, paydo bo‘lishi va yashash sharoitini belgilaydigan asosiy mezon bu – ilmiy lisoniy muhit va ilmiy nutqdir. Shunisi ham borki, ilmiy til (nutq) sintagmatik butunligini tashkil etuvchi barcha lug‘aviy birliklar ilmiy atama hisoblanavermaydi. Chunki ilmiy matnda, ularga rasmiy xoslanmagan lug‘aviy birliklar (terminlar)dan tashqari, sohaviy terminologiyaga aloqasi bo‘lmagan umumiste’ moldagi so‘zlar, ularning o‘zaro grammatik aloqasini ifodalashga xizmat qiluvchi nolug‘aviy yordamchi lisoniy vositalar (affiks, bog‘lovchi va ko‘makchilar) ham ishlatiladi, ular ilmiy termin ishtirok etgan matnning sintagmatik bir butunligini ta’minlaydi, ularsiz ilmiy matn vujudga kelmaydi. Kasb-hunar tizimiga xos so‘zlari (xalq atamalari) ilmiy terminologiyaning boyishida muhim manbalardan biri hisoblanadi, ya’ni umumxalq terminologiyasidan ilmiy terminologiyaga ayrim lisoniy birliklar o‘zgacha lisoniy sifat va maqom bilan o‘tadi. Masalan, o‘zbek tilshunoslik terminlari tarkibida *qo‘shimcha, ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, so‘z, gap, bo‘lak, bo‘g‘in* va boshqa shu kabi bir qancha terminlar umumxalq tilidan olingan. Ular ilmiy matnda ularni tashkil etuvchi taksonomik va vazifaviy birlik maqomini kasb etadi, umumxalq tiliga xos rasmiy maqomini ma’lum darajada inkor etib, ommabop leksemalik ma’nosidan uziladi, ilmiy termin sifatida muayyan ilmiy sohaga xos tushunchaning aniq nomiga aylanadi.

Tilda uning har bir hodisasi ma’lum bir lisoniy vazifalarga xoslangan bo‘ladiki, bu xususiyat ilmiy terminlar uchun ham tegishlidir. Shu nuqtayi nazardan terminlar zimmasiga yuklanadigan lisoniy vazifa va talablar ham yo‘q emas: terminlar shaklan ixcham, oddiy sintagmatik tuzilishli, yaxlit va qisqa bo‘lishi shart va zarur. Bu xususiyatlar umumxalq lug‘aviy birliklari uchun rasman xos bo‘lganligi sababli, terminologik tizim o‘z lug‘aviy birliklarining ma’lum bir qismini umumxalq tilidan oladi.

Muhimi shundaki, terminlar matndan tashqarida ham o‘zining aniq ma’nolarini anglatadi, ular uchun maxsus matnlarning bo‘lishi shart emas. Bu

xususiyatlar terminlarni umumxalq lisoniy mulkidan, ya'ni iste'mol doirasi chegaralanmagan lug'aviy birliklardan farqlash uchun xizmat qiladi. Terminlarda ham shakl va mazmun nomutanosibligi mavjud. Ayrim terminlar ko'p ma'nolilik xarakteriga ega. Masalan, tilshunoslikdagi *asos* termini "so'z yasovchi asos", "shakl yasovchi asos" birikmalari tarkibida har xil vazifa va har xil ma'noga ega. Yoki *morfologiya* termini, tilshunoslikdan tashqari, botanika va zoologiya fanlarining ham asosiy tushunchalaridan birini bildiradi. Terminlarda ko'pincha ideografik xarakterdagi sinonimiya kuzatiladi. Biz buni terminlarda dubletlik deb atashni lozim topdik: *qo'shimcha va affiks, old qo'shimcha va prefiks, gapning grammatik asosi va gapning predikativ markazi, ikki sostavli gap va ikki bosh bo'lakli gap, bir sostavli gap va bir bosh bo'lakli gap* terminlari munosabatida sinonimiyaning ana shu turi mavjud.

Termin va so'zlarning o'zaro o'xshashligi tilning mazmun jabhasiga ko'ra bo'ladi, xolos. Terminlarning so'zlar bilan til mazmun jabhasiga xos o'xshashligining yana bir tomoni bor: terminlarda ham, so'zlarda bo'lgani kabi, dubletlik, ko'p ma'nolilik, antonimiyaga yaqin ekvonimlik, sinonimlik va giponimlik xususiyatlari bo'ladi. Fikrimizni tilshunoslikka oid terminlar misolida dalillamoqchi bo'lsak, bu fan mundarijasida *kategoriya, guruh, guruhlash, tasnif, tasniflash, tahlil* singari ko'p ma'noli va ko'p vazifali lug'aviy birliklar; *qo'shimcha va affiks, prefiks va oldqo'shimcha, suffiks va ort qo'shimcha, nisbat va daraja, gap va jumla, so'z va leksema, unlilar va vokalizmlar, undoshlar va konsonantizmlar* singari dublet va sinonim (ma'nodosh) lug'aviy birliklar; *jarangli va jarangsiz (undoshlar – giperonimlarga nisbatan); til oldi va til orqa* (umuman unli va undoshlarga – giperonimlarga nisbatan); *ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe'l (mustaqil so'z turkumlari – giperonimlarga nisbatan)* singari giponim lug'aviy birliklar; *ochiq va yopiq (bo'g'in), qattiq va yumshoq (undosh), bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli (gap), to'liq va to'liqsiz (gap)* singari ekvonim lug'aviy birliklar mavjud.

Umumtil leksikasida zid ma'noli lug'aviy birliklar guruhi (antonimlar, enantiosemik so'zlar) faol bo'lsa, terminologik tizimda esa, leksik birliklarning

denotativ asosda farq qiluvchi lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalarining tagguruhi (giponimlar, ekvonimlar, partonimlar, funktsionimlar)dan biri *ekvonimlar* qoʻllanadi. Bu quyidagi misollarda yana ham aniqroq va ravshanroq koʻzga tashlanadi: *unli* va *undosh* // *tovush*, *jarangli* va *jarangsiz* // *undosh*, *sodda* va *qoʻshma gap* // *gap*, *bosh boʻlaklar* va *ikkinchi darajali boʻlaklar* // *gap boʻlaklari* singari juftliklar shular jumlasidandir. Ushbu misollardagi *unli* va *undosh* giponimlarining giperonimi *tovush*, *jarangli* va *jarangsiz* giponimlarining giperonimi *undosh*, *sodda* va *qoʻshma gap* giponimlarining giperonimi *gap*, *bosh boʻlaklar* va *ikkinchi darajali boʻlaklar* giponimlarining giperonimi *gap boʻlaklari* sanaladi. Giponimlar maqomidagi *unli* va *undosh*, *jarangli* va *jarangsiz*, *sodda* va *qoʻshma gap*, *bosh boʻlaklar* va *ikkinchi darajali boʻlaklar* terminlari esa biri boshqasiga nisbatan *ekvonimlar* hamdir.

Terminologik tizimda ham bir terminda funktsional-semantik tushunchalarning bir nechasi sinxron tarzda qorishiq ifodalanishi kuzatiladiki, bu lisoniy holat *sinkretizm* deb ataladi. Masalan, bir ekvonimik paradigmasida ham giperonimlik, ham giponimlik maqomini kasb etuvchi giponimik va giperonimik munosabatlar ham koʻzga tashlanadiki, ular oʻziga xos lisoniy xususiyatlarga ega. Chunonchi, yuqorida koʻrganimiz, tilshunoslikka oid terminologik tizimda “*undosh*”lar giperonim boʻlsa, “*jarangli*” va “*jarangsiz*” undoshlar uning giponimlaridir. “*Jarangli*” va “*jarangsiz*” undoshlar esa oʻzaro ekvonimlardir. Bu xususiyat til sathlarining barchasida mavjud. Masalan, “*ot*” termini giperonim sifatida “*atoqli ot*”, “*turdosh ot*”, “*yakka ot*”, “*jamlovchi ot*”, “*sanaladigan ot*”, “*sanalmaydigan ot*” singari soʻz birikmasi xarakteridagi bir qator giponimlarga ega. Giperonim, giponim xarakteridagi bunday munosabatdoshlik boshqa soʻz turkumlari tizimi uchun ham xosdir. Yuqoridagilardan chiqadigan xulosa shuki, terminlar va ularning tizimida ham, umumtil lugʻaviy birliklarida boʻlganidek, oʻziga xos semantik munosabatdoshlik amal qiladi.

Termin va soʻzni oʻzaro farqlovchi “*xitoy devori*” yoʻq. Termin ham soʻz kabi lugʻat tarkibida yashaydi, u ham nominativ vazifaga xoslangan lisoniy birlik. Terminlarning ayrimlari mustaqil soʻzlar qoʻshilmasidan tarkib topadi va turgʻun

birikma xarakterini kasb etadi. Terminlar ham soʻzlarning muayyan tushunchalar ifodasi uchun xoslangan vazifaviy koʻrinishlaridan biridir.

Terminlar va umumtil lugʻaviy birliklari doimo oʻzaro munosabatda, ular biri boshqasiga oʻtib turadi. Natijada umumtil leksikasining rivojiga terminologik tizim, terminologik tizim rivojiga umumtil leksikasi munosib hissa qoʻshadi. Masalan, maʼnolarida maxsuslashish, ixtisoslashish yuz berishi tufayli, umumtil mulki sanalgan *barmoq, boʻyin, qanot, quloq, qadam (texnikaga doir)* singari lugʻaviy birliklar oʻzbek terminologik tizimi birligiga ham aylangan. Shuningdek, terminologik sistemadagi *kosmos, kosmonavt, kosmik kema, radio, telefon, mashina, traktor, respublika, institut, universitet, televizor, kompyuter, sport* singarilarning maʼnolaridagi ixtisoslashganlik, maxsuslashganlik xususiyatining ijtimoiy hayotda ommalashuvi oʻlaroq, bir qancha soʻzlar hozirgi oʻzbek umumtili mulkiga aylangan.

Tilning rivojlanish darajasi undagi umumtil lugʻaviy birliklarning koʻpligi bilan ham oʻlchangani kabi, terminlarning koʻpligi shu til jamoasining ijtimoiy hayotda turli sohalarga oid fan va texnikaning rivojlanganidan darak beradi.

Terminologik tizim ham, umumtil lugʻaviy birliklari tizimi kabi, ichki va tashqi omillar yordamida boyiydi. Ayniqsa, bu jarayonda terminologik tizimning boyishida tashqi omil ichki omilga nisbatan oʻta faoldir. Masalan, hozirgi oʻzbek tili terminologik tizimidagi bir qator terminlar umumxalq tilidagi lugʻaviy birliklarga kalka yoʻli bilan yangi maʼnolar yuklash (*boʻgʻiz, lablangan unlilar, jarangli tovushlar, jarangsiz tovushlar, boʻgʻin, urgʻu, asos, koʻchirma gap, bogʻlama*) orqali hosil qilingan. Bunday terminlarning paydo boʻlishi oʻzbek tili terminologiyasining ichki manba – ichki omil bazasida, yaʼni soʻz yasash yoʻli bilan boyiganligiga dalildir. Rus tilidan va rus tili orqali lotin va grek tillaridan aynan oʻzlashgan *fonema, grafema, fonetika, fonologiya, morfemika, derivat, derivatologiya, leksika, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya, sintaksis, punktuatsiya* singari koʻplab terminlar oʻzbek terminologiyasi rivojlanishidagi tashqi omil – tashqi manba hisoblanadi.

Terminlar ham, umumxalq lugʻaviy birliklari kabi, til va nutq sathlariga koʻra farqlanadi (*tilga xos terminlar, nutqqa xos terminlar* kabi). Terminlarning til sathiga xos koʻrinishlari maxsus sohaviy lugʻatlarda beriladi va ular anglatgan aniq tushunchalar sharhlanadi. Nutq sathiga xos terminlar esa, matniy (kontekstual) xarakter kasb etadi. Ular odatda tasviriy tavsifda boʻladi, soʻzlar birikuvidan tarkib topadi. Bunday terminlar, badiiy nutq matnlaridan tashqari, ilmiy nutq matnlarida ham koʻp ishlatiladi. Masalan, tilshunoslikka oid matnlarda “*qaratqich kelishigi shaklining belgisiz (markersiz) ifodalanishi*”, “*tushum kelishigi shaklining belgisiz (markersiz) koʻrinishi*”, “*eganing olmoshlar bilan ifodalanishi*”, “*kesim vazifasida keluvchi sifatlar yoki sonlar*”, “*bogʻlangan qoʻshma gaplarni eslatuvchi bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar*”, “*ergash gapli qoʻshma gaplarni eslatuvchi bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar*” kabi soʻz birikmalariga tez-tez duch kelamiz. Bular ham terminlardir. Lekin ular ilmiy nutqda faol ishlatilsa-da, maxsus lugʻatlarda shu shaklda qayd etilmaydi. Shu bois bunday terminlarni nutqqa, yaʼni *nutq sathiga xos terminlar* (tilga, yaʼni til sathiga emas) deyiladi.

?! 1-topshiriq. Oʻqing. Matndan morfologik vositalarning uslubiy jilolalarini toping. Quyidagi gaplarning qaysi uslubga tegishli ekanligini aniqlang.

1. Barmoq tizimida boʻgʻinlarning muayyan guruhlariga ajratilishi oqibatida paydo boʻladigan ritmik boʻlak turoq deb yuritiladi. (T.Boboyev) 2. Oʻlgiday yomon koʻraman uni. Odam qurib qolganday shuni brigadir qilishganiga oʻlaymi. (J.Abd.) 3. Oʻrtaga sovuq bir jimlik choʻkdi, kemi-ruvchi, vahimadan vahimaga otguvchi jimlik edi u. (M.Ism.) 4. – Voy, boʻyginangday aylanib ketay seni. Sogʻintirib qoʻyding-ku ayajoningni. (O.Y.) 5. Yana urishib qolamiz xuddi. Yaxshisi, xoʻp degin-da, bir boshdan oʻsha kashfiyotingni tushuntirib ber. (J.Abd.) 6. Qisqa, choʻziq, oʻta choʻziq boʻgʻinlarning turlicha birikuvidan har xil rukn (ustun) deb ataluvchi ritmik boʻlaklar tuziladi. (A.Hojjahmedov) 7. Gʻoʻza tuplari barglarini tashlab, oppoq momiq tolalarini xuddi qoʻlda tutganday yuqoriga koʻtarib, shabadada shitirlashib turibdi. (Oʻ.Usm.) 8. – Arz bilan keluvding-mi? –

Go‘rnimi? Kasaldan turgan ekan, bir ko‘rib ketay deb keluvdim. (M.Ism.) 9. Ma‘lumki, qizil imperiya parchalanib, yurtimiz bo‘ylab ozodlik, mustaqillik shabadalari esa boshlagandan so‘ng paxta ishlarini qaytadan ko‘rish sharafiga Oliy sud muyassar bo‘lgan edi. (U.Mingboyev) 10. Qisqa talaffuz qilinuvchi unli iborat bo‘lgan yoki shunday unli blan tugagan ochiq bo‘g‘inlar qisqa bo‘g‘in (hijo) deb ataladi. (A.Hojiahmedov) 11. Ma‘lumki, bugun mustaqil respublikamizda sanoatning turli tarmoqlari, jumladan, avtomobilsozlik, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash tarmoqlari, energetika va boshqa sohalar gurkirab rivojlanmoqda. (Sh.Akbarov, F.Rahimqulov) 12. Yomg‘ir suvidan bahra olib yashnayotgan sahro giyohlari, endigina bosh ko‘targan tuyaqorin ham asta badaniga kuch yig‘a boshladi. (J.Abd.) 13. Kelishikli boshqaruvda tobe so‘z hokim so‘zning talabi bilan tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklaridan birida qo‘llanadi. (“O‘zbek tili grammatikasi”-dan) 14. Aruz vazni hijolarning talaffuzdagi uzun-qisqaligiga asoslangan bo‘lib, musiqa bilan chambarchas bog‘liqdir. (T.Boboyev) 15. Alvir-shalvir Ibodin soqov Hayotxon degich momoning yolg‘iz o‘g‘li bo‘ladi. (T.Murod) 16. Ruxsat etasiz, o‘rtoq Ikromjon Usmonovga mukofot topshirishni. (S.Ahm.)

?! 2-topshiriq. To‘liq sinonimlarni sinonimiya qatorlari hosil qilib yozing.

Kosmos, lug‘aviy, respublika, poema, tragediya, sinonimiya, jumhuriyat, doston, fojia, leksik, fazo, ma‘nodoshlik.

?! 3-topshiriq. Berilgan sinonimiya qatorlaridagi so‘zlarni quyidagicha yozing:

- 1) kitobiy uslubga tegishli: maroq, ...
- 2) so‘zlashuv uslubiga tegishli: mashmasha, ...
- 3) uslubiy betaraf so‘zlar: zavq, shavq, ...

Zavq, maroq, shavq; janjal, to‘polon, g‘alva, mojaro, g‘avg‘o, mashmasha, sho‘rish; maosh, oylik, moyana; kabi, yanglig‘, singari, o‘xshash, misoli, bamisoli, misli; in, uya, oshyon; yemoq, tanovul qilmoq, iste‘mol qilmoq, totmoq, olmoq, tushirmoq, urmoq; ko‘krak, ko‘ks, bag‘ir, siyna, to‘sh, o‘mrov; ayriliq, judolik, hijron, hajr, firoq; aljimoq, aljiramoq, valdiramoq, sannamoq; aloqodor, taalluqli, oid, tegishli; ayol, xotin, xotin-qiz, xotin-xalaj; aylanmoq, sayr etmoq, kezmoq; ayniqsa, xususan, alalxusus; avvalgi, oldingi, ilgarigi, burungi, qadimgi, sobiq; adolatsizlik, haqsizlik, bedodlik; abadiy, mangu, umrbod, toabad, ilalabad; avaylamoq, ayamoq, ehtiyotlamoq, ardoqlamoq, e‘zozlamoq, papalamoq.

O‘zbek tili terminologiyasi tizimada semantik yo‘l bilan yasalgan terminlar ham ko‘zga tashlanadi. Semantik kalka (metaforalashish)da kelib chiqishi jihatidan chet tiliga xos bo‘lgan yangi ma‘noni o‘zbek tili lug‘at tarkibida ishlatilib kelayotgan so‘z o‘zlashtiradi. Globallashuv, internet va kompyuterlashtirish zamonida o‘zbek tili tomonidan o‘zlashtirilayotgan ruscha-baynalmilal terminlar, xalq turmush tarzining turfa jabhalarini qamrab olgan holda, o‘zbek adabiy tili lug‘at tarkibidan mustahkam o‘rin egalamoqda.

O‘zbek tili terminologiyasi, xususan, ilmiy-texnikaviy terminologiya ham semantik kalkalash yordamida muttasil boyib bormoqda. Ma‘noviy kalkalash jarayonida muayyan ruscha-baynalmilal ilmiy-texnikaviy terminning ma‘nosini ifodalash o‘zlashtiruvchi, ya‘ni o‘zbek tilidagi mutanosib, mos leksik birlikka yuklatiladi. Ruscha-baynalmilal ilmiy-texnikaviy terminlarni semantik kalkalash oqibatida yangi ma‘no kasb etgan asl o‘zbekcha so‘zlar til terminologiyasi tizimining taraqqiyotida munosib ulushga ega.

Quyida misol tariqasida keltirilgan terminlar bevosita semantik (metaforik) kalkaning mahsuli hisoblanadi: *barmoq* (tex.palets), *oziqlash//oziqlantirish* (tex. pitaniye), *quloq* (tex. uxo), *ko‘ylak* (tex. rubashka), *yeng* (tex. rukav), *yostiq* (tex. podushka), *belbog‘* (tex. poyas), *cho‘ntak* (tex. karman), *qalpoq* (bot. shlyapka),

qalpoqcha (tex.golovka), *tish* (tex. zub, zubets), *tirsakli* (tex. kolenchatiy), *jism* (mat.;fiz.telo), *tuxumhujayra* (biol. yoytsekletka) va h.k.

Terminlarning metaforalashishi quyidagi yo‘llar bilan amalga oshiriladi:

tashqi yoki shakliy o‘xshashlik asosida: *barmoq halqasi*, *yashil kompyuter*, *tumshuq* (kema tumshug‘i), *tuynuk*, *quti* (harb. magazin qutisi), *zamburug‘* (tib.), *saraton* (tib.) va h.k.;

vazifalarning o‘xshashligi asosida: *elektron hamyon*, *elektron armiya*, *manzil niqobi*, *qalpoq qurilmasi* va h.k.;

harakat tarzi o‘xshashligi asosida: *sun‘iy tafakkur*, *sukut* (*internet*), *boshi berk holat*, *ma‘lumotlar bo‘lagi* va h.k.;

rang-tusdagi o‘xshashlik asosida: *yolg‘on simvol*, *avvalgi iz*, *qaynoq almashtirish*, *davriy halqa* va h.k.;

amaldagi termini yangi tushunchani ifodalash maqsadida qo‘llash asosida: *tezkor xotira* (main memory), *ko‘zgu* (mirror), *tarmoq choki* (network wearing), *elektron aravacha* (shopping cart program) singari terminlar internet terminologiyasida keng qo‘llanmoqda.

?! 4-topshiriq. Sohaga oid semantik yo‘l bilan yasalgan terminlarga misollar yozing.

?! 5-topshiriq. Quyidagi sinonim qatorlaridagi so‘zlarni quyidagicha yozing:

- 1) insonlarga tegishli: tashna, ...
- 2) hayvonlarga tegishli: suvsoq, ...
- 3) jonsiz narsalarga tegishli: chanqoq, ...
- 4) barchasiga tegishli: kasal bo‘lmoq, ...

Tashna, chanqoq, suvsoq; kasal bo‘lmoq, betob bo‘lmoq, og‘rimoq; nom, ot, ism; ovqat, xo‘rak, yemish, taom, oziq, tomoq; oriq, ozg‘in, qiltiriq, dirdov,

ipiltiriq, ramaqijon, log‘ar; bekinmoq, yashirinmoq, pismoq, biqinmoq; guruh, to‘da, to‘p, turkum; daydimiq, sanqimoq, sandiroqlamoq, tentiramoq, laqillamoq, salanglamoq, sakillamoq; mujimoq, kemirmoq, g‘ajimoq; yiqilmoq, qulamoq, ag‘anamoq, ag‘darilmoq.

?! 6-topshiriq. Quyidagi sinonimlar qatorlaridagi so‘zlarni eskirgan shakllarini ajratib yozing:

Namuna: noma, ...

Xat, noma, maktub; chidam, bardosh, toqat, tob, to‘zim, tahammul, matonat; cho‘loq, oqsoq, lang; shubha, gumon, ishonchsizlik, ishtiboh; ega, xo‘ja, sohib; iltimos, iltijo, o‘tinch, zor, tavallo; urush, jang, muhoraba; foyda, naf, manfaat, hayon; xalq, xaloyiq, el, ulus, mardum.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. Davlat tilida ish yuritish (amaliy qo‘llanma). – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021. – 528 b.
2. Azimova I., Mavlonova K., Jabborova M., Shokir Tursun. O‘zbek adabiy tili / O‘quv qo‘llanma. –Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – 212 b.
3. Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992.
4. Ermatov I. O‘zbek tilining sohada qo‘llanishi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Bookmany print”, 2024. – 168 b.
5. Mahkamov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik). – Toshkent: Cho‘lpon, 2013.
6. Lutfullayeva D. Mustaqillik davri rasmiy-idoraviy ish uslubi taraqqiyoti (Monografiya). – Toshkent, 2020.
7. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo‘ng‘urov R., Rustamov H. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1983.